

Koduõpetajana Eestimaal.

Johann Joachim Bellermanni reisikiri aastast 1781

Marge Rennit

Johann Heinrich Lips. Johann Joachim Bellermanni portree. Vasegravüür. TÜR KHO ÜR 10205

Põhjust Saksa teoloogi ja semitoloogi Johann Joachim Bellermanni Eesti lugejale tutvustada on küllaga. Eestiga on see väljapaistev teadlane olnud seotud mitmel viisil. Pärast ülikooliõpinguid Saksamaal tuli ta 1778. aasta lihavõtete paiku Tallinnasse koduõpetajaks. Tema teenistus koduõpetajana Eestimaal kestis kolm aastat, seejärel, 1781. aasta suvel siirdus ta Peterburi ning sealt tagasi kodumaale 1782. aasta talvel.

Bellermanni Venemaa reisikiri ilmus 1788. aastal Erfurdis kaheosalise väljaandena.¹ Esimeses osas on publitseeritud 12 kirja, mis saadeti Peterburist 1781. aasta augustist oktoobrini. Bellermann pöördus kirjade saaja kui lähedase sõbra poole, tema isikut pole avaldatud. Esimeses kirjas kirjeldab autor oma teekonda Eestimaalt Peterburi, ülejäänud

osa väljaandest on täielikult pühendatud Peterburi oludele ning linna ja selle ümbruskonna vaatamisväärsustele. Väljaande teine osa käsitleb Venemaa kirikuolusid.

Mõni aasta hiljem avaldas autor veel teisegi Venemaad käsitleva raamatukese.² Selle kuues peatükis tehakse juttu üsnagi erinevatel teemadel – venepärasest meelelahutusest ja sõidukitest, Peterburi ehitusstiilidest ja sealsest looduslookabinetist ning vene ja eesti karistusvahenditest. Bellermann oli tõepoolest viljakas publitsist, kes lisaks nimetatud väljaannetele avaldas Saksa ajakirjanduses mitmeid ülevaateid Vene- ja Eestimaa olustikust.³

Ekstlikult on Bellermannile omistatud veel üht Venemaa reisiraamatut, milles kirjeldatakse Balti provintse aastatel 1770–1771.⁴

Saksamaale siirdununa tegi Bellermann

¹ [Johann Joachim Bellermann]. Bemerkungen über Rußland in Rücksicht auf Wissenschaft, Kunst, Religion und andere merkwürdige Verhältnisse. In Briefen, Tagebuchsauszügen und einem kurtzen Abriß der russischen Kirche nach ihrer Geschichte, Glaubenslehren und Kirchengebräuchen. Bd. I, II. Bei G. A. Keyser, Erfurt, 1788.

² J. J. Bellermann. Skizzen über Russland. In der akademischen Buchhandlung. Straßburg, 1792.

³ Nimetan mõned neist: Von den ehstnischen und russischen Bädern. Der Teutsche Merkur, 1789, 4. Bd., lk. 67–85; Heuraths- und Hochzeitgebräuche in Ehstland. Neues Magazin für Frauenzimmer. Strasburg, 1789, 4tes Vierteljahr; Ueber die Jagdvergnügungen in Ehstland. Neues Magazin für Frauenzimmer. Strasburg, 1791, 1stes Viertelj. jt. Vt. Das Gelehrte Teutschland. I Bd. Lemgo, 1796, lk. 222–223.

⁴ [Johann Teophil Ludwig Orlich]. Bemerkungen über Esthland, Liefland, Russland. Nebst einigen Geschichte Pugatschews während eines achtjährigen Aufenthalts gesamlet von einem Augenzeugen. A. G. Meissner, Prag und Leipzig, 1792. Teose tegelik autor Johann Orlich saabus koduõpetajaks Eestimaale 1770. aasta kevadel ▶

silmapaistvat akadeemilist karjääri. Veel üks episood tema elus oli seotud Eestiga, seekord Tartuga. 1803. aastal taotles ta kirikuajaloo ja teoloogilise kirjanduse korralise professori kohta Tartu ülikoolis. Tema kandidatuur oli kinnitatud, ta nimi figureeris juba 1803. aasta sügissemestri loengute nimistus ja talle saadeti reisiraha. Samal ajal tegi Berliini magistraat talle ettepaneku asuda Berliini-Cöllni ühendatud gümnaasiumi direktori kohale. Nii loobus ta Tartu kohast ja asus 1804. aastal Berliini.⁵ Tartuga sidus teda edaspidi suhtlus ülikooli professoritega.⁶

Käesoleva artikli tähelepanu keskmes pole siiski Bellermanni väljapaistev karjäär teadlase ning haridusjuhina, vaid kirjutise eesmärgiks on esitada ülevaade tema elust ja põhjalikumalt tutvustada 1781. aasta augustis Eesti- maalt Peterburi kulgenud reisi kirjeldust.

Johann Joachim Bellermanni elust

Bellermann sündis 23.09.1754 Erfurdis (Tüüringen) ning suri 25.10.1842 Berliinis.⁷ Tema isa oli villavabrikant. Alghariduse sai ta kohalikus evangeelses kirikukoolis, aastatel 1768–1772 õppis augustiinlaste kloostris gümnaasiumis. Aastatel 1772–1775 õppis Bellermann Erfurdi ülikoolis filosoofiat ja teoloogiat. 1775. aastal siirdus ta Göttingeni ülikooli, et jätkata õpinguid klassikalises filoloogias, teoloogias ja orientaalteadustes. 1778. aasta lihavõtete ajal lahkus ta ülikoolist, olles juba 1776. aastal läbinud Erfurdis vaimuliku

kandidaadi eksami. Võitu sai soov minna reisisima, mis mõjutas 23-aastast noormeest vastu võtma koduõpetaja kohta Eestimaal. Ta reisib üle Lübecki Travemündesse ning sealt meritsi Tallinna. 1778. aasta jaanipäevast kuni 1781. aasta kesksuveni oli ta koduõpetaja parun Clodt von Jürgensburgi perekonnas, seejärel veetis pool aastat Peterburis.

1782. aasta jaanuaris siirdus Bellermann tagasi kodumaale. Mööda maismaad üle Pärnu, Riia, Miitavi, Königsbergi, Danzigi, Berliini, Potsdami ja Dessau reisisid jõudis ta Erfurti aprilli keskel. 1783. aastal omandas ta Erfurdis magistrikraadi (*magister legens*). Aasta hiljem sai temast sealse evangeelse gümnaasiumi professor, erakorraline filosoofia professor Erfurdi ülikoolis ning akadeemia liige. Akadeemiline karjäär kulges tõusujoones – 1790. aastast korraline teoloogia professor, 1792. aastast akadeemia alaline sekretär, 1794. aastast evangeelse gümnaasiumi direktor ning 1801. aastast filosoofia teaduskonna korraline professor.

Kavatsuse asuda 1803. aastast tööle Tartu ülikooli, nagu juba mainitud, muutis ettepanek asuda Berliini-Cöllni gümnaasiumi (samuti *Gymnasium zum Grauen Kloster in Berlin*) direktori kohale. Nimetatud õppeasutust juhtis Bellermann alates 1804. aastast veerandsada aastat. Aastast 1816 sai temast Berliini ülikooli teoloogia teaduskonna erakorraline professor, alates ülikooli asutamisest 1810. aastal oli ta seal eradotsendina loenguid lugenud. 1828. aastal lahkus ta gümnaasiumi direktori kohalt,⁸ jätkates seal loen-

► ja aasta hiljem siirdus ta Venemaale ja Ukrainasse. Tagasi Saksamaale sõitis Orlich 1778. aastal. 2009. aastal publitseeris Saksa kirjastus Kessinger Publishing raamatu uuesti ning üllatuslikult on selle autoritena nimetatud nii Bellermann kui ka Orlich. Niisuguse eksitava teabe leviku põhjused pole selged, üheski kättesaadavas 19.–20. sajandi biograafilises teatmeteoses pole Bellermanni seostatud ei nimetatud väljaande ega Orlichi nimega.

⁵ Vt. J. Frey, Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802–1903. Franz Kluge's Verlag, Reval, 1905, lk. 143–144; samuti säilikut kirikuloo professuuri kutsutud kandidaatidest EAA, f. 402, n. 4, s. 70 l. 6p–7. Täna dr. Aira Vösa arhiivi viite eest.

⁶ TÜ raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas on säilinud kaks Bellermanni kirja Karl Morgensternile aastatest 1822 ja 1829. TÜR KHO, F 3, Mrg. CCCXLII, kd. 13, l. 20–21.

⁷ Bellermanni eluloolised andmed pärinevad biograafilisest leksikonist Allgemeine Deutsche Biographie. Zweiter Band. Verlag von Duncker & Humblot. Leipzig, 1875, lk. 307–310.

⁸ Berliini-Cöllni gümnaasiumi juhtimist jätkas aastatel 1847–1867(1868) tema noorem poeg Johann Friedrich Bellermann (1795–1874), kes oli Berliini ja Jena ülikoolis õppinud teoloogiat ja filoloogiat. Teda on nimetatud esimeseks väljapaistvaks vanakreeka muusika uurijaks.

gute pidamist vaheaegadega kuni 1842. aastani. Bellermann jõudis 1840. aastal pidada kuldpulmad ning suri kaks aastat hiljem 89 aasta vanusena.

Tema sulest ilmus hulk erialaseid uurimusi,⁹ õppeasutuste tähtpäevaväljaandeid jms.

Eestimaa aastal 1781 Bellermanni silme läbi

Raamatu väljaandja, Erfurdi kirjastaja Georg Adam Keyser on selle eessõnas tutvustanud raamatu eesmärke ja kreedot:

„...mõned asjad võivad teiste poolt juba kirjeldatud olla: sellest hoolimata tunneb väljaandja ennast meelitatuna, kui ka need, kes on teisi töid lugenud, võiksid leida osalt midagi uut ja veel mitte kirjeldatud, osalt siin ja seal isiklikke seisukohti. Seal, kus varem öeldule vastu vaieldakse, võib asjatundja otsustada, kummal kahest on õigus.

Kirjades ei soovinud väljaandja muudatusi teha; ta lisa vaid erinevatesse kohtadesse mõned märkused. Ta soovis üles tähendada seda, mis mõne isiku surma tõttu alates 1782. aastast on muutunud, et mitte eksiteele viia teadmatutes olevat lugejat.

[– – –]

Lõpuks soovib väljaandja teose kaudu täiendada teadmisi Vene riigist, selle elanikest, kirjandusest ja kunstist, tuua rohkem

käibele tõepäraseid teadmisi, kui need polegi uued, anda näpunäiteid tulevasele reisijale, kuidas vältida raskusi, muuta reis kasulikumaks ja kontrollida kahtlasi asjaolusid täpsmini.”¹⁰

Bellermanni reisikiri algab kirjeldusega lahkumisest parun Clodt von Jürgensburgile¹¹ Rakvere lähedal kuulunud Kloodi mõisast (*Peuth*, Rakvere khk.) 2. augustil 1781 v.k.j. Huvastijätt perekonnaga, kus ta oli viimased kolm aastat koduõpetaja ametit pidanud, oli südamluk ja liigutav. Ka mõisa teenijad kogunesid ümber sõiduki ja hüüdsid talle järele: „Jummalaga! Jummalaga!”¹² Parun andis Bellermannile sõiduks Narvani kasutada oma vankri koos nelja hobusega, Narvast kuni Peterburini võis ta kasutada vankrit.¹³

Tallinna–Peterburi maanteel sõideti peaaegu pidevalt traavi Pikaristi postijaamast kolm versta edasi asuva „suure Pada kõrtsini, nii kutsutakse siin võõrastemaju”.¹⁴ Bellermanni sõnul ei läbitud ega nähtud teel Narva ühtki linna. Eestimaa teeäärased mõisad ja kirikud vastasid tihedasti asustatud Tüüringeni teeäärsetele linnadele. Vasakut kätt teed paistsid Varudi (*Warz*, Viru-Nigula khk.), Kunda ja Pada mõis ning Viru-Nigula kirik. Tee kulges läbi Vaeküla (*Waiküll*, Viru-Jaagupi khk.), üle suure Uhtna silla (*Uchtensche Brücke*), mis on ehitatud üle Kunda jõe (*Semfluß*). Joonealuse märkusena lisa autor, et selle jõe nimetuse järgi on oma luuletajanime Sembard saanud Arvelius.¹⁵

⁹ Tema peatöödena nimetatakse „Handbuch der biblischen Litteratur”, I–IV, 1787–1799; „Bemerkungen über phöniciſche und puniſche Münzen”, I–IV, Erfurt 1812–1816; „Ueber die Gemmen der Alten mit dem Abraxas-Bilde”, I–III, 1817–1819.

¹⁰ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, Vorbericht des Herausgebers. Tsitaadid Märt Saarma ja artikli autori tõlkes.

¹¹ Adolf Friedrich Clodt von Jürgensburg (1738–1806), Kloodi ja Tõdva-Kõnnu (*Kõndes*, Kadrina khk.) mõisate omanik. Bellermann on erilise soojusega meenutanud lahkumist tema väikesest pojast Gustavist, kes Bellermanni lahkumisel oli viieaastaseks saamas (Georg Gustav Johann Clodt von Jürgensburg, 1776–1839, hilisem Oru mõisa (*Orrenhof*, Kose khk., Harjumaa) omanik, tegutses kunstnikuna.) Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Estland. Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft. Bd. 1. Starke, Görlitz, 1931, lk. 38–48. ¹² [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 3.

¹³ Samas, lk. 24.

¹⁴ Samas, lk. 5.

¹⁵ Samas, lk. 6. Viru-Nigula pastoraadis sündinud soome juurtega Eesti teatri- ja kirjamees ning luuletaja Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806) õppis Leipzigi ülikoolis teoloogiat, alates 1790. aastast oli ta Tallinna Toomkooli teoloogiaprofessor.

„Eestimaalane nimetab seda silda suureks, kuna ta tunneb vaid väikseid, niisamuti usub Reini talupoeg, et tal on palju hobuseid, kui tal on neid kaks.”¹⁶

Bellermanni eesmärk oli samal päeval varakult Jõhvi jõuda, et külastada sealse kihelkonnakiriku pastori ametis teenivat sõpra Kochi,¹⁷ ühes kellega ta kolme aasta eest oli Lübeckist Tallinna reisinud. Vahepeal tehti söögipaus. Paruni teener tõi välja Bellermannile teele pakitud toidukorvi ja joogivarud. „See on nii hästi mõeldud, nii iseloomulik siinsele provintstile, et välismaalased kutsuvad seda [provintsi] naljatades *Eßland*. Kui üks ülemsakslane näeks seda toiduvaru, siis arvaks ta, et reisitakse ei tea kui kaugele, võib-olla läbi steppide Irkutskisse, milleks võetakse mitme kuu toidumoon kaasa.”¹⁸

Jõhvi hilineti tublisti, sest kiire sõidu tõttu süttis kahel korral sõiduki esiratta telg ning seda parandati Varja postijaamas. Rääkides suhtumisest hilistesse külalistesse, tõi Bellermann taas võrdluse Saksamaaga, väites, et seal oleks hilisel tunnil tõlla ja hobustega öömajale saabumine enamikel juhtudel puhas häbematus. Kuid Eestimaal pigem pandi sõbrale pahaks, kui see võõrastemajja keeras. Ta väitis, et „heade võõrastemajade puudumine, inimeste vaba suhtlus ja vanad tavad muudavad Eestimaa Palestiinaks; muudavad siinsed kombad Aabrami, Iisaku jt., üldse oriendi tavadele sarnaseks; lühidalt öeldes valitseb külalislahkus, millele pole Ülem-Saksamaal võrdset. Ja see on omakorda põhjus, miks võõrastemajad [Eestimaal] nii kehvad on.”¹⁹

Jõhvi kihelkonnast tegi Bellermann pike-malt juttu. Jõhvi kui Eestimaa ühe suurima kihelkonna hädade peamiseks allikaks pidas

ta selle suurust. Talupoegadele, kes asusid kihelkonna keskusest kaugel, oli rajatud kaks kabelit, mida pastor külastas kord nelja nädala jooksul. Sügisel ja kevadel jõudis pastor nendesse kabelitesse halbade teede tõttu teenima veelgi harvemini. Teda asendas kohalik köster, kes oli enamasti lihtne ja asjatundmatu inimene. Edasi arutledes jõudis Bellermann ühiskondliku korralduse kriitikani. Kehvale kirikukorraldusele ja talurahvakoolide puudumisele lisandus „inetu orjus (*Sklaverei*), tuhat vaeva, millele pärisori igal silmapilgul allutatakse, selle tulemuseks on loidus ja masendus või tigenus ja kättemaksu-iha, mõlemad rõhumise kaksiktütred; vaadates põlisrahva elulaadi, kooselu loomadega, kelle keele ja kombad nad on omaks võtnud; hirmu kuradi, nõidade ja kujutletud olendite ees, kuna jumalast teavad nad vähe või mitte midagi, seda enam aga niisugustest tegelastest nagu *Kurrat, Judas, Tigge, Köhn, Köhnrat, Pahharät, Must-mees, Valge-mees, Põrgo-kon*; kaaludes viletsust, millesse juba aastasadu kestnud rõhumine on arvuka põlisrahva viinud ja mis nähtavasti veel kaua kestab – võttes selle ja palju muud kokku ning vaadates ja kuulates aasta nende oma silmade-kõrva-dega, ei saa pahaks panna, kui ta otsekoheselt ütleb, et tema mõistus on otsas. Mida nimetatakse siin inimese kõrgeks määratluseks? – Aga ma katkestan. See külg rikub liiga kergesti ja vägagi ülejäänud inimeste elu. Mitte keegi ei kuula meelsasti ebakõlasid. Võib-olla mõistab keegi teine paremaid kooskõlasid välja tuua...”²⁰

Pastoraadist versta kaugusel asuvast Jõhvi mõisast kõneledes süüvis Bellermann aiandusteemadesse. Mõisa omaniku, kolonnelleitnant Karl Friedrich von Schwebsi²¹

¹⁶ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 6.

¹⁷ Peter Koch (1757–1816), kirikuõpetaja Johann Christian Kochi poeg, õppis Tallinna gümnaasiumis ja Jena ülikoolis teoloogiat 1774–1778, ordineeriti 1781, Jõhvi kirikuõpetaja, Alutaguse praost 1798. H. R. Paucker. *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reichefolge*. Reval, 1849, lk. 151.

¹⁸ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 6

¹⁹ Samas, lk. 7.

²⁰ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 8–9.

²¹ Karl Friedrich von Schwebsile (1715–1782) kuulusid erinevatel aegadel mitmed mõisad (Luua mõis Palamuse kihelkonnas, Visusti mõis Äksi kihelkonnas, Jõhvi, Kurtina, Edise, Ohakvere ja Illuka mõis Jõhvi kihelkonnas ning Koskolovo mõis Ingerimaal).

aeda kirjeldas Bellermann küllalt põhjalikult. Selle sissepääsu juures olid hollandi stiilis rikkalikult kujundatud lillepeenrad, keskel asus kasvuhoone ning aia lõpetas inglispärane park kõrgendike, labürindikäikude, pinkide, pöösastiku ja muu seesugusega. Aia omapäraks olid seinte ääres kasvavad viljakandvad viina-, aprikoosi- ja virsikupuud. Talvel soojendati neid klaasi taga või kaevati sügisel välja ja viidi kasvuhoonesse. Nendega käidi ümber samuti nagu Bellermanni kodukohas taimelavaga (*Mistbeet*). Üheaastaseid taimi, nagu arbuusid ja melonid, kasvatati Eestimaal taimelavadel üldse väga palju. Lisaks eelnevale lubasid aia suurus ja korraldus, aiamaja, terrassid, kaevatud tiik, kõrged pärnaallee jms. lugeda seda Eestimaal kaunistate hulka. Üksteise vastas seisvad elumajad olid sisustatud paremini, kui oleks võinud hoonete välimuse, see on portaali ja suure peakse puudumise järgi otsustada.²²

Bellermanni väitel oli Jõhvi mõisal põhjapoolsete Eestimaal mõisate ees aianduse valdkonnas suuri eeliseid. Mõne aasta eest Kloddi mõisa saabudes tutvustati talle aias ja kasvuhoones kasvavaid toredusi. Sealses talikasvuhoones (*Orangerie*) kasvasid puust tünnides või pottides väikesed virsiku- ja aprikoosipuud, viinapuud, mõned kera-
kujuliseks pügatud pukspuud, üks kolme jala²³ kõrgune kreeka pähklipuu (*welscher Nußbaum*), mõned roosid jms. Ühes teises mõisas nägi ta üht väikest kreegipuud

(*Zwetschenbäumchen*)²⁴, mis oli potis seemnest kasvatatud. Vilju sellelt puult saada ei loodetud, teda hoiti haruldusena. Kui tähtsusetud need teated esmapilgul ka ei paistnud, andis see Bellermanni sõnul kujuka pildi Eestimaal talvistest külmakraadidest, sest avamaal need taimed ei kasvanud. Mõnes Tallinna aias oli Bellermann kohanud pukspuudega ääristatud pikki kitsaid lillepeenraid (*Rabat*) aedrooside (*Centisolien Rosen*), väikeste rododendronite (*die kleine Schweizerrose*) jt. taime-
degaga. Neid taimi kaitsti põhja ja ida poolt ja kaeti talvel sõnniku või õlgedega, ning sellele vaatamata polnud harvad juhused, kui nad talvel külmusid. Kirsse ja ploome (*Pflaume*) oli võimalik avamaal kasvatada, kreeke aga üldse mitte. Parim kirsiaed, mida Bellermann Eestimaal nägi, kuulus Rägavere mõisa omanikule major von Kaulbarsile.²⁵

Jõhvis asus ka uus postijaam, kus ristusid Riia ja Tallinna postiteed. Postijaam oli sinna hiljuti Vokast üle toodud, sest 36 hobusele ette nähtud tallid polnud veel päris valmis.²⁶

Reisi jätkates möödus ta mereäärsest Voka mõisast. Selle omanikuks oli Euroopas skandaalsete kohtuprotsessidega tuntuks saanud Kingstoni hertsoginna.²⁷ Hertsoginna soovis äsja ostetud mõisa maadele rajada sadama ja laevatehase ning arendada kaubandust Inglismaa ja Hollandiga. Ta kavatses nendesse maadesse saata Eestimaal puitu,

²² [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 10–11.

²³ 1 jalg = 30,48 cm.

²⁴ Tõenäoliselt oli tegemist kreegiga (sks. k. *Zwetschen*, ld. k. *Prunus insititia*).

²⁵ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 9–10.

²⁶ Samas, lk. 11. Jõhvi postijaam valmis 1782. aastaks ning sellest sai Voka postijaama asemel Riia ja Tallinna postiteede ristumispunkt. Jõhvi postijaama rajamisel suleti Puru postijaam. E. Selli. Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn, 1976, lk. 25.

²⁷ Elisabeth Chudleigh, Bristolis krahvinna ja Kingstoni hertsoginna (1720–1788) sai üle Euroopa tuntuks Inglismaal 1768. ja 1776. aastal peetud kohtuprotsesside tõttu, kus teda süüdistati bigaamias. Voka, Toila ja viimase juurde kuulunud Oru mõisa ostis ta 1781. aastal parun Johann von Rosenilt 85 000 assignaatrubla eest. Voka mõisa saksakeelne nimetus aastatel 1781–1917 oli hertsoginna neiu põlvnenime järgi Chudleigh (kuni 1781 Fockenhof). Vt. ka S. Lepa. Kingstoni hertsoginna ning Voka ja Toila mõisad aastatel 1781–1806. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Tartu, 2009, lk. 37–60. Kingstoni hertsoginnast seoses Voka mõisaga on käsitletud mitmes tema kaasaegsetes ja hilisemates reisikirjades, nt. E. Dimsdale. An English Lady at the Court of Catharine the Great. The Journal of Baroness Elizabeth Dimsdale, 1781. Crest Publications, Cambridge, 1989.

vilja, potast, kanepit, lina jms. Asjatundjad pidasid seda Narva sadama läheduse tõttu mittetulusaks ja liialt kulukaks plaaniks ning raamatu ilmumisel on selle väljaandja lisanud märkuse, et sadama ehitus jäi tööpoolest ära.²⁸

Vähesed daamid pakkusid nii palju kõneainet kui Kingstoni hertsoginna vastuoluline isik. Rahaasjades vastandusid temas heldus ja kokkuhoid – ta võis lendu lasta rubla, kuid samas kaubelda kahe-kolme kopika pärast ning alla jäädes pahaselt lahkuda. Temas vastandusid rahvalikkus ja uhkus – ta vestles talupoja pulmas ja lõikuspeol alamatega usalduslikult tõlgi vahendusel, võttis pulmas tavalise talupoegade kingituse, nt. paari villaseid sokke või jämedakoelise paela, sõbralikult vastu ning laulis vigases eesti keeles „Olge terve”. Samas võis ta teiste suhtes üles näidata talumatut uhkust.²⁹ Oma ettevõtmistega suutis hertsoginna huvi tekitada ning uskumatu kuulsuse omandada. Nii näiteks ostis ta kuus pärisorjast muusikut, palkas nende kõrvale veel sama palju vabasid muusikuid ja moodustas Voka mõisa juurde kapelli.³⁰ Bellermanni läbisõidul oli hertsoginna Peterburi kaudu Prantsusmaale reisinud.³¹

Vokast Narva poole sõites kulges tee mere ääres kõrgel klindikaldal. Tee pakkus kord hirmutavalt majesteetlikku, kord erakordselt romantilist vaatepilti. Mõnes paigas uhtus meri paljaid järske kaljuseinu, teisel kujundas põõsastikuga kaetud kaldaterasse, ja mujal laiusid mere ääres sügavikus verstepikkuselt tasased aasad. Järskudesse klintkaljudesse olid siin-seal süvistatud astmed. Mööda neid ohtlikke ja ebamugavaid astmeid nägi Bellermann mõnd noort randlasest talupoega üles ronivat. Klintkalju kõrgus oli väga ebahütlane, kõige kõrgemates

kohtades hindas autor selle 50–70 jala kõrguseks. Teises paigas oli see vaid 20–30 jalga ning mõne lahe ääres, nagu Toolse, laius liivamadalik.³²

Viimane postijaam enne Narvat oli Vaivara. Kuus versta enne Narvat Sastavas (*Sastawa*) asus tollipunkt, kus kontrolliti reisijate pagasit. Irooniliselt nimetas Bellermann, et sealsed tolliametnikud „mõistavad rahamüntide tumma keelt paremini kui oma emakeelt, vene keelt”. Kui ei kasutatud seda „surnud keelt, tuli oodata tuhandet sõnavahetust, ja nad tuhnisid armutul viisil läbi pesu, riided ja raamatud”.³³

Narvale omistas Bellermann Jaanilinna (*Iwangorod, Johannisstadt*) kindluse kõrgete müüride ja paljude tornide läheduse tõttu teatava antiikse väärikuse. Tegelik Narva paistis talle Tallinna-poolsest küljest, vastupidiselt sellele, oma uute tornide ja kõrgete hoonetega moodsa linnana. Narva ümbrus oli paremini hoonestatud kui kogu Tallinna–Narva maantee äärne piirkond, alates miili kauguselt Tallinnast kuni Sastava tollipunkti. Siin võis näha kapsapõlde (*Krautfelder*), aedu ja suvemajasid.³⁴

Narva jaotati vanaks ja uueks linnaks. Uues linnas olid peamiselt kivist hooned, vanas seevastu palju puust ning vähem puitsõrestikhooneid (*Fachwerk*). Tänavad polnud laiad ega sirged ning sillutis oli vilets. Linna avalikest hoonetest nimetas Bellermann lossi, raekoda, börsihoonet, tollihoonet (*Licenthaus*) ja kaalukoda. Ükski neist polnud tema hinnangul silmapaistev.³⁵ Turuplatsil seisis kõrge nelinurkne püramiid, mis oli püstitatud keisrinna Katariina II auks. Parafraseerides postamendil olevat teksti, ei saanud „postament, kogu lugupidamise juures, olla järeltulevatele põlvedele rajatud, muidu tulnuks see vastupidavam

²⁸ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 11–12.

²⁹ Samas, lk. 12.

³⁰ Vt. S. Lepa. Voka mõisa pärisorjade kapell. – Tuna 2010, nr. 2, lk. 30–33.

³¹ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 13.

³² Samas, lk. 13–14.

³³ Samas, lk. 16–17.

³⁴ Samas, lk. 17.

³⁵ Samas, lk. 21.

ehitada”.³⁶ Vaid laudadest või plankudest kokku löödud postamenti olid vihm ja ilmas-
tik niivõrd rikkunud, et see vaatas vastu oma
peatsele hävingule. Peale muu reetis kirjuks
maalitud postament vähest kunstimaitset.

Autori positiivse hinnangu pälvis teine
sarnasel põhjusel püstitatud mälestusmärk
– linna Peterburi-poolisel küljel asuvale kõr-
gendikule aastate eest samal põhjusel raja-
tud puust auvärav.³⁷ Kaugele paistvat väravat
läbis postitee.

Uhkusega näidati Bellermannile rohelise
sametiga kaetud kuldsete ehispaeltega ääris-
tatud tooli, millel oma külaskäigul Narva oli
istunud Vene keisrinna. Seepeale hüüatas
autor: „Lubage meil mitte nende toole, vaid
nende tegusid näha!”³⁸

Narvas peatus Bellermann sealse elaniku
Dankwerti juures ning tal oli võimalik tundma
õppida mõnda väljapaistvat kaupmeest, kes
pidasid seal omalaadset klubi. Narva suur-
kaupmeestest nimetas ta Ouchterlonyt, kes
tegeles Inglise kaubandusega, ning Sutowit ja
Kramerit, kes kauplesid laevaehitus- ja tünni-
puiduga (*Fastagenholz*).

Bellermann kiitis linna seltskondlikku
õhustikku. Kui tavaliselt piirdus suurkaup-
meeste suhtlemisring omasugustega, siis
Narva oli meeldiv erand. Seevastu pälvis tema
pahameele narvalaste komme jagada aega
päevaks ja ööks, söömiseks ja joomiseks ning
tööks ja puhkuseks Peterburi tavade järgi.
Pool kümme asuti õhtustama, üles jäadi kella
kaheteistkümneni või veel kauem, magati
hommikul kella kaheksa või üheksani, lõunat
söödi kell kaks ja nii algusest peale.³⁹

Järgmisel päeval mindi vaatama kuulsat
Narva koske. Nii nagu paljudes reisikirjeldus-
tes enne ja pärast Bellermanni, ei hoidnud

ka tema saadud sügava mulje kirjeldamisel
kokku ei emotsioone ega raamatu mahtu,
nimetades koske looduse imeks:

„Minu tähelepanu oli loomulikult suuna-
tud sinsele kuulsale Narva kosele. [– – –] Kosk
asub tubli 1½ versta ülalpool linna. Esimesel
pilgul nähtu ei vastanud mulle varem räägitu
põhjal kujunenud ootustele. Kose kõrgus,
umbes 16...18 jalga, polnud võrreldav Jägala
joa (*Jakkowallsche Wasserfall*) kõrgusega, mis
asub kolm miili Tallinnast ida pool. Kui ma
aga selle [Narva kose] juures viibisin, muutis
jõe laius, vee hulk, langemise jõud, väsimatu
keerlemine all, kohutav müra ja lõppematu
juurdevool selle looduspildi iga minutiga suu-
rejoonelisemaks. [– – –] Kose säng on ebaüht-
laselt murtud. Üks külg moodustab ülalpool
koske kaldaga täisnurga, teine aga umbes
120-kraadise nürinurga. Seetõttu ei saa seda
ülalt tervikuna vaadata, sest üks külg varjab
teise. Seetõttu astusime kaldast alla. Kui ülalt
[vaadates] see looduspilt mind liigutas, siis
altpoolt vaadates ta vapustas mind.

Väike saar jaotab jõe kahte harusse, üle
selle viib puust sild. Sellelt on kõige ilusam
vaade. [– – –] Kose mõju tunnevad veesõidu-
kid juba verst sellest ülalpool, seepärast laa-
ditakse Peipsilt tulevad laevad juba tund enne
Narvat tühjaks. Vee jõud on nii tugev, et see
eriti laiemas harus langeb kaugelt üle järsu
kaljuseina. Ma ise nägin palju kalureid, kes
selles Thetise palees (*Thetispallast*)⁴⁰, tema
veest katuse all täiesti kuivad ja terved olid.

Siin püütakse palju lõhet. Rände ajal tule-
vad kalad lugematute parvedena mööda jõge
merest ülesvoolu; siis laotavad kalamehed
selle loodusliku takistuse juures välja okstest
püünised, võrgud ja õnged. Kõige kergem
viis neid kalu püüda on, kui nad viskuvad

³⁶ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 22. Postamendil oli Bellermanni järgi ladinakeelne tekst: „Felicissimi dierum VI id. Mart. MDCCLXXX monumentum & nobis & posteris sacrum.” Ave Paesalu tõlge: „Õnnelikema päevade seast, 10. märtsi 1780 mälestussammas, püha nii meile kui järeltulevatele [põlvedele].” Tõlke autori väitel oluks „VI id. Mart” asemel korrektne kuupäeva esitus „a. d. VI id. Mart.”, mille vasteks on 10. märts. Kuna Katariina II külastas Narvat 10. mail 1780, on võimalik, et postamendi tekst on reisikirjas ekslikult edastatud (sel juhul peaks olema „a.d. VI Id. Mai.”).

³⁷ Arvatavasti püstitati auvärav Katariina II auks tema ringreisil Balti provintsidest 1764. aasta suvel.

³⁸ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 21.

³⁹ Samas, lk. 18.

⁴⁰ Thetis on kreeka mütoloogias kõige tähtsam nereiid ehk merenümf, Achilleuse ema.

üle kose. Sageli see neil ebaõnnestub ja nad kukuvad allapandud okstest püünistesse.”⁴¹

Allpool koske Narva jõe kallastel asusid mitmed suvemajad, samuti paiknes seal palju lauavabrikuid ning sae- jm. veskeid.

Üsna pikalt peatus Bellermann Narva kaubandusel.⁴² Arvestades linna väiksust (400 hoonet) ja esmapilgul kehva asendit, oli kaubanduse maht seal tema sõnul imeksandav. Kuigi linn asus kahe saksa miili⁴³ kaugusel merest, oli suurtel laevadel mööda jõe pääs linnani. Ka kosk ei takistanud oluliselt kaubandust, kuna asus linnale lähedal. Suure eelise Narva kaubandusele andsid piirkonna veekogud – Narva, Luuga ja Rossoni jõgi ning Peipsi järv ühes selle jõestikuga. Kui lähedal polnuks valitsuse poolt eelisarendatud sadamaga Peterburi, võinuks Narva kaubandus olla veelgi edukam.

Teiselpool Narvat asusid Jaanilinna kindlus ja alev. Neid ühendas suur puust sild. Kindlus asus veidi kõrgemal kaljul ja oli kolmekordse müüri ümbritsetud. Kindluses asus vene kirik, komandandi hoone ja mõned elumajad. Seal peeti kinni kurjategijaid. Alev selle juures oli tähtsusetu, seal elasid peamiselt vene kalurid, parvetajad ja põllumehed.⁴⁴

5. augustil lahkus Bellermann Narvast. Ta oli sõlminud tutvuse kahe kaupmehega, kes soovisid Peterburi sõiduks moodustada kuuest inimesest koosneva postitõlla seltskonna ning soovitasid tal paruni sõiduk tagasi saata. Korralise posti (*ordinaire Post*) nädalasõidukiga (*Wochenwagen*) lahkuti Narvast kell neli pärast lõunat ning Peterburi jõuti järgmisel päeval kell viis. Nii läbiti 25 tunniga 142 versta, mille eest iga reisija maksis veidi üle ühe rubla reisiraha, lisaks postipoisile iga seitsme jaamavahe eest jootraha. Seejuures tohtis iga reisija kaasa võtta kuni 20 naela kaaluva pagasi, üleliigse kaalu eest tuli eraldi

maksta. Postipoisile maksti jaamavahe eest viis kopikat, ja kui oldi väga helled, siis veel sama palju. Nn. rublane post sõitis välja kord nädalas neljapäeviti Narvast ning esmaspäeviti Peterburist.⁴⁵

Reisiseltskond oli Bellermanni sõnul värvikas. Sellesse kuulusid kerge elukommetega soomlanna ja venelanna, kes omavahel kiiresti tülli läksid. Bellermannil õnnestus oma emakeeles kogu seltskonda kiruvat soomlannat tõsiselt ehmatada, kui pöördus tema poole eesti keeles. „Üksnes soome ja eesti keele lähedase suguluse tõttu mõistsin ma osaliselt tema kõnet, kiitsin teda mõne eestikeelse sõnaga ja palusin samas toonis jätkata. Kuidas ta jahmus! – Ta uskus, et ma olin kõigest aru saanud, aga see ei vastanud tõe.”⁴⁶ Sellest seigast nähtub, et kolm aastat koduõpetaja ametit Eestimaal oli autorile ka teatava eesti keele oskuse andnud.

Teeolud Narvast Peterburi hindas Bellermann heaks. Narva–Peterburi ehitatavast kiviteest (*Chaussée*) oli valminud neljandik. Madalates niisketes kohtades, kus kiviteed veel polnud, oli tee sillutatud puudega, nii sõideti verstaapikkuselt mööda puust silda. Halbade teeolude puhul hoidis see pinna- sisse vajumast, kuid sõita oli ebamugavam, sest puusillutis oli harva tasane. Soodsa ilma tõttu sõideti maantee kõrval mööda suveteed (*Sommerweg*). Tee ääres seisis 16 jalga kõrge, punaseks värvitud ja valge ülemise tahvliosaga verstaapostid. Peterburile lähenedes ilmusid tee äärde kivist, marmorplaatidega kaetud verstaapostid.⁴⁷

Kokkuvõtteks

Bellermanni valgustusideedest mõjutatud kriitika Balti provintsidest valitsenud ühiskonnakorralduse ning talupoegade armetu

⁴¹ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 18–20.

⁴² Samas, lk. 23–24.

⁴³ 1 saksa miil = 7,42 km.

⁴⁴ [J. J. Bellermann]. Bemerkungen über Rußland, I, lk. 24.

⁴⁵ Samas, lk. 25–26.

⁴⁶ Samas, lk. 27.

⁴⁷ Samas, lk. 30.

pärisorjusliku seisukorra suhtes pole 18. sajandi teise poole reisikirjanduses midagi erandlikku. Sobivaid näiteid võib Liivi- ja Eestimaalt tuua veelgi – olgu siin nimetatud Christian Hieronymus Schlegeli⁴⁸ ja Karl Feyerabendi⁴⁹ reisikirjeldusi.

Bellermanni reisikirja teeb sümpaatseks autori hea huumorimeel nähtu kirjeldamisel. Erinevalt tavapärasest praktikast, kus reisikirja autor on Balti provintse kirjeldanud vähem või rohkem põgusa läbisõidu tulemusel ja/või eelnevalt tutvunud kirjanduse kaudu kujundatud (eel)arvamuse põhjal, oli Bellermanni Eestimaa-kogemus tunduvalt pikem ja sügavam. Bellermann mitte üksnes ei kirjeldanud teekonnal nähtut, vaid andis ka hinnanguid, toetudes oma varasemale kogemusele. Sageli on need hinnangud antud võrdluste kaudu teiste maadega, eeskätt on ta võrrelnud siinseid olusid talle hästi tuntud Saksamaa oludega.

Bellermanni reisikiri kujutab endast kolm aastat Eestimaal töötanud noore haritud sakslase vahetut Eestimaa olude peegeldust. Vaatamata reisikirjelduse kui žanri paratamatule subjektiivsusele ja fragmentaarsusele, täiendab see võluv killuke omal moel suurt pilti nimetusega ajalugu.

Marge Rennit

(1962)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1987, omandanud magistrikraadi 2001 väitekirjaga „Tartu magistraadi varaloendite kasutamine linna olme ja materiaalse kultuuri ajaloo uurimisel (19. sajandi 1. pool). Töötanud Tartu Linnamuuseumis 1989–2001, Eesti Maanteemuuseumis 2001–2007. Alates 2008 Tartu Linnamuuseumi arendusjuht. Praeguseks uurimisteemaks: Balti provintside kirjeldused 18.–19. sajandi reisikirjanduses.

⁴⁸ [Christian Hieronymus Justus Schlegel]. Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. Bd. I–X. Meiningen, 1819–1834. 1780. aastal Saksamaalt Eestimaale koduõpetajaks saabunud Schlegeli vastumeelsus siin valitsenud pärisorjuslikele suhetele oli nii tugev, et tal oli kindel kavatsus pöörduda tagasi kodumaale. Kavatsuse nurjas ja tema saatuse muutis armumine ja abielu praost Johann Christoph Pauckeri tütre Helene Eleonorega (vt. väljaande 1. osa).

⁴⁹ K. Feyerabend. Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Liefland, Kurland, Litthauen, Vollanden, Podolien, Gallizien und Schlesien, in den Jahren 1795 bis 1798. In Briefen an einen Freund. Bd. III. Germanien, 1801.